

ÚJ KÖNYVEK

Egység a sokféleségben: Európa-képek és -távlatok magyar szemmel

Kovács Lajos Péter (szerk.): Közel-távol Európa

Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2019, 358 oldal

Példás aktivitást mutat az *Éghajlat Könyvkiadó*, amely az elmúlt esztendőben több fontos, mostanra széles körben ismert és idézett kötettel jelentkezett. Tette/teszi ezt akkor, amikor a társadalomtudományi, társadalompolitikai kutatások és kutatók nemcsak állandósuló forráshiánnyal kénytelenek megküzdni, de sokszor témáik, felvetéseik és következtetéseik relevanciája, sőt létjogosultsága is megkérdőjeleződik. Ha ez a kiadói kiállítás ráadásul olyan szakmai tartalommal párosul, mint ami a *Közel-távol Európa* címmel 2019-ben megjelent kötetre jellemző, akkor azzal egyszerre nyer az olvasó és a tudományos közösség is.

Persze az, hogy mennyire van távol vagy közel Európa, objektívan nehezen fel tárható, és talán nincs is szükség a pontos mérték meghatározására. Sokkal érdekesebb azt látni, miként szóródnak a vélemények, és hogy mi az a sajátos, egyéni perspektíva, amely alapján megvalósul e szóródás. Hiszen mint az a kötetből is kiderül, már az sem egyértelmű, hogy viszonyítási pontunk, Európa mit is jelöl. A lényeg a vita, a vélemény szabadsága és sokszólamúsága. *Kovács Lajos Péter*, a kötet szerkesztője az előszóban így fogalmaz: „[k]ötetünk valóban intellektuális mű, a szónak abban az értelmében, hogy mind a közelmúlt, mind az előretétekintés vonatkozásában tárgyyszerű, meglehetősen és mértéktartóan érzelemre törő” (5. o.).

A megközelítésmódok eltérése ellenére e könyvet olvasva teljesen egyértelművé válik: ki dühösebben, ki realista módon, ki pedig talán kicsit szentimentálisabb stílusban, de megingathatatlanul kiáll az európai Magyarország mellett, igényeljen is annak megvalósítása (vagy megtartása) bármekkora munkát és erőfeszítést a jelen és

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.1-2.90>

a jövő generációitól. Mivel a kötet erőssége éppen a sokszínűség, ezért az egyes tanulmányok kiérdemlik a viszonylag hosszabban ismertetést (ugyanakkor a recenzió nem minden esetben követi a fejezetek sorrendjét).

Évtizedek óta mantraszerűen ismételt tétel, hogy Európa a globális versenyben lemarad(t); egy a saját kínzó problémáiban végzetesen elmerülő és a változásokra érdemben reflektálni képtelen entitás. *Berend T. Iván* szakít ezzel a narratívával. Közben hosszan ismerteti a dicső (és kevésbé dicső) múltat, elsősorban egy eszme, az európaiság eszméje előtt tiszteleg. Hangsúlyozza, hogy ha a világ egészét tekintjük, messze a legnagyobb számban az öreg kontinensen található stabil államisággal bíró országok, ahol a nemzeti integráció lényegében szinte egyedülként ment végbe a maga teljességében (7–8. o.). Kiemeli, hogy a több ezer éves fejlődés olyan szerves kapcsolódásokat épített fel, amelyek – kisebb-nagyobb kilengésektől eltekintve – egységes Nyugat-Európát eredményeztek. Ez – innen, keletről nézve – persze kritika is lehet. Hiszen *Berend* azt is egyértelművé teszi *Az Európa-paradigma* című írásában, hogy legalább négy Európa létezik egymás mellett: a már említett Nyugat- (és Észak-) Európa mellett az ír-mediterrán régió, Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán, Oroszország és Törökország. A törésvonalak megléte egyáltalán nem független a történelmi fejlődéstől. Az olyan történelmi időszakok és események, mint a Karolingok, a Német-római Birodalom, a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás vagy az ipari forradalmak megerősítették és egységbe kovácsolták a Nyugatot. Ám ezek vagy érintetlenül hagyták a Keletet, vagy sajátosan keleties-délies vonásokkal ötvöződtek. Európa ezen felében a fejlődési utakat a külső támadások (barbárok, mongolok, törökök stb.) és a belső elnyomó rendszer rablógazdálkodása és brutalitása egyaránt formálták, aminek következtében az emberek nem érezhették sajátjuknak államaikat és intézményrendszerüket (15. o.).

Berend elgondolkodtató meglátása, amit egyszerismind súlyos ítéletként is olvashatunk: „[a] perifériák legnagyobb részén a munka nem hozott gyümölcsöt azoknak, akik végezték, és ezért gyakorta gyűlölt tehernek tekintették. Ennek nyomán a munkamorál és a munkapiaci részvétel máig nagy különbségeket mutat a Nyugathoz képest” (13. o.). De vajon van-e kiút, van-e esély a felzárkózásra? Bár a szerző a kérdésre nem ad explicit választ, mégis a fejezet egésze arról győzheti meg az olvasót, hogy maga Európa, az európaizálódás (egységesülés) lehet(ne) az a garancia, amely megszabadítja nem csak a perifériát, de immár a Nyugatot is mindazon béklyóktól, amelyek a kontinens polgárait a vérrel és szenvedéssel írott múlthoz láncolják.

Az Európa-paradigma tökéletes felvezetés a kötet többi írásához, különösen *Csaba László Törésvonalak Európában* című tanulmányához. *Berend* a célt, az esz-

mét jelölte ki, *Csaba* pedig, átvéve a stafétát, a célhoz vezető utat vázolja fel és bontja ki annak tartalmát. Továbbviszi az Európa-paradigma gondolatát, de tézisként kezeli, hogy az egységesülés nemhogy kizárná a sokszínűséget, ellenkezőleg, az európai egységesülési folyamat nem vihető másként sikerre, mint a részek sokféleségének elismerése, és ezzel együtt e részek egyben tartása igényének egyértelmű megfogalmazása által. Ebből a perspektívából nézve válnak hiteltelenné mindazon elméletek vagy iskolák, amelyek valamifajta unilineáris fejlődési utat tételeznek fel (mint például: „Közép-Európa egyszerűen *elmaradásban van* Nyugat-Európához és az Egyesült Államokhoz képest”, 24. o.; kiemelés az eredetiben), és ennek megfelelő egyenrecepteket kínálnak (magát az uniós felvételi procedúrát is ilyennek írja le *Csaba*). Inkább a történelmi kontextusra és a helyi sajátosságokra, viszonyokra érzékeny, versengő/alternatív megközelítéseket tárgyalja a szerző (mások mellett *Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Szűcs Jenő* munkáit idézve), annak igényével, hogy egyfelől e sokszínűség, sokszólamúság a társadalomtudományok szintjén is értelmezhetővé váljon, másfelől pedig igazolni tudja, hogy a törésvonal az EU államai között nem kelet és nyugat, hanem észak és dél viszonylatában értelmezhető.

Csaba számára a kérdés leginkább így vetődik fel: miként lehetséges „az egység a sokféleségben vezérelvet a gyakorlatban érvényre juttatni” (41. o.)? A szerző inkább a különbözőségekre is figyelmet fordító, azokat toleráló, a megoldásba beépítő, megfontolt építkezést, semmint forradalmi változásokat sürget. De azt is kiemeli, hogy a nemzetek feletti szint további erősítése – az integráció logikájából, de a gazdasági kormányzás reformjának konkrét lépéseiből következően is – elkerülhetetlen; létezik ugyanis az integrációnak egy olyan minimuma, amely már-már technikai értelemben is feltételezi a szupranacionalizációt. Ehhez szorosan kapcsolódnak azok a kihívások, amelyek az egységes piac projektjének befejezéséhez szükségesek, és amelyek esetében nem is annyira új döntésekre, mint inkább konkrét (és tegyük hozzá: bátor) politikai lépésekre volna szükség. Feladatot ró a közösségre a kül- és biztonságpolitika, valamint a szomszédságpolitika újragondolása is. Prioritást immár a déli együttműködések erősítésének kell adni, nem függetlenül a menekültválságtól.

Míg *Berend* Oroszországot és Törökországot a reálpolitikai indíttatásból eljátszott integrációs folyamat kerékkötőiként, bomlasztóiként jellemzi (21. o.), addig *Csaba* arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindent és mindenkit a maga helyén, a maga súlyával érdemes értékelni. Így válik nála irrelevánssá *Erdoğan* Törökországának európai integrációja, vagy így válik véglegessé az unió keleti határa (38. o.). A feladványok sorában említi a szerző a zöld kérdést, a fenntarthatóság ügyét is, amely „a Nyugatnak szívügye, a Keletnek kínos kötelezettség” (39. o.).

A hazai politikai mező jobb felén ma (még) etalonnak számít *Antall József*. Egykori külügyminisztere, *Jeszenszky Géza* írása mottójával (vontaképpen a teljes tanulmánnyal) mutatja be, miért volna kötelességünk a néhai miniszterelnök emlékét ápolni: európaisága, az európai értékek melletti nyílt és kompromisszummentes kiállása miatt. (Írása címével is ezt fejezi ki: *A magyar út az európai út*). *Antall József* hagyatékának rövid, ám pontos áttekintése és különösen váteszi képességének fellelgetése (lásd különösen: menekültválság, jóléti populizmus, vagy a szélsőségek megerősödése) nemcsak színesíti a szerző írását, amelyben a nagyképet, a történelmi fordulópontokat rendre az emberi esendőség ellenpontozza, hanem sokkal inkább keretezi azt. *Jeszenszky* érezhetően kudarcnak tartja, hogy a Nyugat mentális leképeződése Keleten sokszor nem bizonyult többnek a jólét kívánalmánál (ezt később *Szelényi Iván* és *Mihályi Péter*, valamint *Kovács Árpád* is megerősíti).

Azok az elvek, normák és intézmények (mint például a demokrácia), amelyek e vágyott jóléthez keretet kínálnak (és tegyük hozzá, végső soron megalapozzák és fenntarthatóvá, hozzáférhetővé teszik azt), a térségben legtöbbször csak szükséges és kellemetlen kellékek bizonyultak, amelyek megértésére és beágyazására nem fordított kellő figyelmet a hazai közönség. És aminek következményeként ma eljutottunk oda, hogy büntetlenül állítható: „a jövő a Keleté” (56. o.). *Jeszenszky* személyes hangot megütve figyelmeztet: „[G]ondoljunk azonban arra, hogy a keleti országokban mekkora a szegénység, hány helyen hiányzik a szabadság, hogy a tudomány, az innováció területén mekkora a szakadék a Kelet és a Nyugat között. Lehetséges, hogy ennek ellenére Oroszország, Ázsia, a despotizmus Európa – és vele együtt hazánk – problémáinak a megoldása?” (56. o.).

Ezt a vonalat viszi tovább *Szelényi Iván* és *Mihályi Péter* (tanulmányuk címe: *Magyarország útja Közép-Európából az Illiberális Internacionáléba*), azzal a különbséggel, hogy ők nem kérdésként fogalmazzák meg, merre tart Magyarország, hanem már címadásukkal is jelzik azt. Közép-Európa és a közép-európaiság fogalmi eredetét és tartalmát boncolgatva indítják fejezetüket, éles kontrasztba állítva azt Kelet-Európa és a kelet-európaiság fogalmaival. A kötet szellemiségétől egyáltalán nem idegen módon, személyes vallomásként már írásuk elején rögzítik, hogy a rendszerváltást követően eltérően ítélték meg a fejlődési lehetőségeket, különösen „a liberális kapitalizmus iránti eufórikus elkötelezettséget” (62. o.). Míg *Mihályi* „fenntartás nélkül, odaadón dolgozott az »Európa projekt« megvalósításán” (62. o.), addig szerzőtársa, *Szelényi* jóval óvatosabb volt, és nem kevés gyanakvással követte az eseményeket. Mint kiderül, nemcsak figyelt, hanem figyelmeztetett is: 1990-ben kelt írásában a politikai értelemben vett balkanizálódás és az etnonacionalizmus ve-

széyeire hívta fel a figyelmet.¹ Az átmenet első két évtizede ezzel együtt is vegyes eredményeket hozott: a balkanizálódás (sőt a balkáni háború) mellett ugyanis ott voltak az olyan sikertörténetek, mint Csehszlovákia békés különválása, a lengyel, a szlovén vagy éppen a magyar átalakulás.

A törést a szerzők a gazdasági válsághoz („[a] legfontosabb a liberális kapitalista demokráciától és a globális-multilaterális világrendtől való elfordulás volt” – 66. o.), illetve különösen *Vlagyimir Putyinnak* „a nemzet érdekében cselekvőképes végrehajtó hatalom eszméjét” (66. o.; kiemelés az eredetiben) hirdető Oroszországhoz kötik. Mely eszmét azután *Orbán Viktor* mint illiberalizmust adott el, előbb idehaza, majd a világban, és amellyel viszonylag rövid időn belül – alig két évtized alatt – Közép-Európából az Illiberális Internacionáléba vezényelte Magyarországot. *Orbán* rendszerét így nem különutasként mutatják be, hanem a putyini univerzum részeként, amelyben a rendiség, a klientúraépítés, a személyi lojalitás stb. a meghatározó. A szerzőpáros lényegi tézise, hogy *Orbán* felismerte: a piacgazdasági működés legfontosabb elemének, a tulajdonjogok biztonságának aláásásával és ezáltal a tulajdon és a vagyonok újraelosztásával képes konszolidálni rendszerét. Így a visszaállamosítás például nem cél, hanem eszköz, az újra(f)elosztás eszköze volt a hatalomgyakorlók kezében. *Szelényi* és *Mihályi* külön fogalmat is illesztettek erre a jelenségre: prebendalizmus. És hogy mi kínálhat kiutat a nemzeti radikalizmus önpusztító szorításából? A kötet szellemiségének megfelelően a szerzők az egységesedő Európában, illetve az Európai Unióban és annak intézményeiben látják a megoldást (89. o.).

Az egyik alfejezetben *Szelényi* és *Mihályi* hat pontból álló listát állít össze annak meghatározására, miben is ölt testet *Orbán* szelektív kapitalizmusellenessége. Az utolsó pont a diszkriminatív, a kormányhoz közel álló cégeket, egyéneket helyzetbe hozó szabályozásokról szól. E szelektív beavatkozás, illetve a versenytorzítás a (szűkebb) témája *Tóth Tihamér* írásának is, amelyet *Versenyjog és integráció* címmel adott közre. A szerző a verseny társadalmi-gazdasági funkcióinak elemzése során rámutat arra a kettősségre, miszerint verseny nélkül nem létezik piacgazdaság, nem létezik belső piac, ám az állam (vagy éppen maga az unió) sok esetben kénytelen korlátozni, szabályozni a versenyt, annak védelme érdekében. *Szelényi* és *Mihályi* több helyütt hangsúlyozza a tulajdon védelmének és a szerződés szabadságának alapvető fontosságát. *Tóth Tihamér* a versenyjog általános érvényű, illetve konkrét eseteket felvonultató tárgyalása révén annak háttérét vázolja fel, hogy miért is perdöntő a

¹ *Szelényi Iván* [1990]: A posztkommunizmus társadalmi ára. *Magyar Nemzet*, szeptember 15.

jogrend uralma a szabadság és a demokratikus vívmányok, vagy – ahogy ő fogalmaz – a „távlatibb célok” (127. o.) megőrzése végett. Miközben a versenyjog az egyik legkidolgozottabb terület az unióban, Tóth figyelmeztet, hogy a tagállami és az uniós preferenciák összeegyeztetése kihívást jelent. A konfliktus alapja ugyanis az, hogy koronként és területileg is változik, mit is értünk a verseny végső célján.

A *Versenyjog és integráció* második fele az EU-tag Magyarország versenypolitikáját értékeli, meglehetősen nyíltsággal. Az erős állam képét vizionáló Nemzeti Együttműködés Rendszerében különösen két területen nem fogadja el a kormány „a spontán piaci mechanizmusok érvényesülését: ha annak eredményeként a hazai munkahelyek, vállalkozások veszélybe kerülnek, vagy ha túlzottan magas árak alakulnak ki” (136. o.). A verseny korlátozására azután a nem szokványos gazdaságpolitika keretében számos példát szolgáltatott az Orbán-kormány. Tóth sorolja is ezeket: rezsiharc, az energiaszektor visszaállamosítása, az étkezési utalványok monopolizálása, a tankönyvek elosztásának „piactalanítása”, az Uber kiebrudalása stb. Mindeközben a kartellügyek elcsendesedtek, a Gazdasági Versenyhivatal e területen nem mutatott különösebb aktivitást. Tóth azt is megemlíti, hogy az Európai Bizottság sem hajlandó minden esetben beavatkozni, a verseny védelmét biztosítani – klasszikus példaként a dinnyekartell ügyét említi. Ezzel együtt is, amikor a zárszóban azt a kérdést teszi fel a szerző, hogy mi történne, ha Magyarország kikerülne az uniós versenyjog alól (186. o.), egyértelműen látszik, hogy a magyar fogyasztó sok jóra nem számíthatna.

A korábbi uniós biztos, Andor László írásával (*A szociális Európa*) a kötet abban az értelemben is új fejezetet indít, hogy a történelmi távlatok és Európa egészének vizsgálata helyett a további tanulmányok immáron az Európai Unió konkrét szakterületeihez, azok problémáihoz, kihívásaihoz kapcsolódnak.² Andor – aki öt esztendőn át maga is az uniós politika aktív alakítója volt – az integráció egyik fontos, bár mostanra jobbra lendületét veszített területe, a szociális politika elemzését kínálja. Elismeri, hogy az EU elsődlegesen gazdasági integráció, de hangsúlyozza, hogy „céljai és eszközei között kezdettől fogva megjelentek a szociális kérdések” (94. o.). Kritikusan mutat rá, hogy a szociális Európa sok esetben – ma még – nem több, mint munkaügyi kérdések összefoglaló neve, merthogy a jóléti politikák továbbra is tagállami szinten maradtak. Így bármilyen előremozdulás a föderális Európa, illetve ezzel együtt egy fiskális unió irányába elképzelhetetlen a jóléti szolgáltatások nyújtásának a nemzeti és nemzetek feletti szintek közötti újraosztása nélkül.

² Tóth Tihamér fejezete közvetlenül Andor Lászlóé után áll a kötetben.

Ez azonban – mint *Andor* is kiemeli – elsősorban politikai akarat kérdése. Erőteljesebb uniós szintű szociális politika hiányában az EU hitelessége is megkérdőjeleződik (96. o.). Mindez a válság tükrében sajátos értelmezést is nyer, hiszen „[a]zt a hitet, miszerint az Európai Unió segít konszolidálni a korábban kialakult jóléti kapitalizmust, az elmúlt egy-két évtized tapasztalatai megingatták” (101. o.). *Andor* négy úgynevezett megatrendet azonosít, amelyek e hitelvesztést aláhúzzák. Egy: a globalizáció szűkíti és újraformálja az államok/kormányok mozgásterét és szakpolitikai lehetőségeit, mindezt a mind intenzívebbé váló világméretű verseny mellett. Kettő: a valutaunió az eddig megvalósított, félkész formájában a valutatanács intézményéhez hasonlít, mivel egyensúlytalanságok, pénzügyi feszültségek esetén, önálló nemzeti fizetőeszköz hiányában nincs más út, mint a belső leértékelés, amely ellehetetlenítheti a periféria és a mag közötti konvergenciát. Három: a technológiai fejlődés, főleg a robotizáció a munkahelyek biztonságát fenyegeti. Négy: a szociális dömpinget elhozó keleti bővítés a tőke áramlását tartósan nyugatról keletre, míg a munkaerőt keletről nyugatra fordította. Ami igazán félelmetessé teszi ezt a négy elemet, az az, hogy gyakorlatilag egyszerre, egy időben csaptak le az EU polgáira. *Andor* azonban ezekből a jelekből nem valamifajta világvégét vizionál, sőt hangsúlyozza, hogy e változások egyben esélyként is értelmezhetők, ami megfelelő alkalmazkodással és szakpolitikával, intézményépítéssel a javunkra fordítható. Szociális unióért száll síkra, amely nem jelenti azt ugyan, hogy az EU maga válna jóléti állammá, „[a]zt viszont igen, hogy az EU védőhálót épít a tagállamok jóléti rendszereinek” (122. o.).

Az eurózóna kormányzását *Andor* tehát a valutatanács intézményéhez hasonlította, erre vezetve vissza a magországok és a periféria közötti konvergencia hiányát. *Halmai Péter Felzárkózás és konvergencia az európai integráció rendszerében* című írásában részben igazolja is ezt a tételt, ám a rendkívül gazdagon adatolt és illusztrált tanulmány egyik erénye éppen az árnyaltság, a valóság többszintű értelmezése. *Halmai* folyamatosan hangsúlyozza, már-már sulykolja olvasójába, hogy a konvergencia nem pusztán egy számszerűen előálló és a közgazdász szakmában állandó módszertani vitákra okot adó tényadat. A konvergencia az európai integráció egyik lényegi eleme, sőt megkövethető: leglényege, ami nélkül nincs kohézió, ami nélkül nem értelmezhető az európai integráció sem. Ebből a perspektívából nézve tehát a felzárkózás és a konvergencia (amely, mint *Halmai* figyelmeztet, két különböző fogalom) állandó feladatot ad az európai projekt elkötelezett híveinek. Fontos állítás ez, hiszen annak megítélésében, hogy közeledik-e Magyarország vagy szélesebben a periféria Európához, nemcsak a belső erők összjátékát látja, hanem a Nyugat, pontosabban az Európai Unió vezető államainak, az EU döntéshozóinak és intézményrendszerének

szerepét is felveti. Nála Európa nem viszonyítási pont, hanem a részek összessége, és az a többlet, az a képesség és készség, amivel e részek egymás iránt szolidárisnak mutatkoznak. Merthogy a konvergenciát a gazdasági integráció előmozdítja ugyan (191. o.), ám önmagában az EU-hoz történő csatlakozás nem garancia a felzárkózásra (195. o.). E tételt azután számos meggyőző és tanulságos példával illusztrálja a szerző, világossá téve, hogy a periféria (a Dél vagy éppen a Kelet) fogalma korántsem egységes koncepciót takar. Így válik Írország a sikeres integráció olyan követendő példájának, amely valójában semmilyen rejtélyt vagy rejtvényt nem kínál, pusztán azt a tézist igazolja, hogy stabilitásorientált makrogazdasági politika, megfelelően választott szakpolitikák, humán tőke és befektetésvonzó környezet esetén jó esély mutatkozik a sikerre (196. o.).

A válságot és a válságból való kilábalás időszakát vizsgálva a szerző fontos következtetésre jut: „*rendkívül differenciált kilábalási folyamatok* jellemzik az Európai Unió tagállamait és régióit. A növekedési ütemek szignifikáns különbségeit nem elsősorban ciklikus tényezők, hanem *strukturális különbségek* magyarázhatják. Mindez a divergencia új modelljeinek veszélyeit hordozza” (210. o.; kiemelés az eredetiben). *Halmi* konvergenciavizsgálata gyakorlatilag megerősíti *Csaba* azon tézisét, miszerint a törésvonal Európában nem kelet és nyugat, hanem észak és dél között húzódik. Míg ugyanis az újonnan belépett tagországok visszataláltak a felzárkózás pályájára, addig a mediterrán régió bizonyos államai „*még mindig a válság tartós következményeivel küzdenek*” (211. o.; kiemelés az eredetiben).

Míg *Halmi* a válság növekedési következményeit (és előzményeit) vizsgálja, addig *Győrffy Dóra* magát a válságot teszi meg tanulmánya tárgyának (*Az európai pénzügyi válság tapasztalatai, tanulságai és öröksége*). A válságot mint az integráció jövőjét alakító, formáló (magyarázó) tényezőt tekinti *Győrffy*, ám mindemellett kimutatja, hogy nem létezik determinisztikus kapcsolat a válság és a különféle gazdasági-politikai-intézményi változók között. Bár a felgyógyulásban (mostanra) minden ország eredményeket mutathat fel, de az egyes országok jelentősen különböző pályákat futottak be, és az alkalmazkodás költségei is drámaian eltérőek voltak. *Győrffy* vizsgálata éppen attól újszerű, hogy nem néhány kiválasztott makrogazdasági mutató alapján kísérel meg következtetéseket levonni, hanem a válságkezelés folyamatának plasztikus ábrázolására, e folyamat szereplőinek, azok motivációinak megértésére és egyben a mélyebb okok feltárására tesz kísérletet. A döntő tényezőnek a (relatív) sikerben a bizalom bizonyult: ott, ahol jelen volt, gyorsabb lefolyású és költségkímélőbb lehetett a válságkezelés. Ott azonban, ahol ennek hiánya volt jellemző, a hitelesség (és hitelképesség) helyreállítása drasztikus alkalmazkodást

követelt meg. A tagállami válaszok (és kényszerek) sokfélesége sem halványíthatja el azonban a tényt, hogy a válság és annak rendezése végső soron megerősítette az európai pénzügyi és gazdasági integrációt, kijelölve a jövő fejlődési irányait (281. o.).

Győrffy tanulmánya egyszersmind azt a kérdést is felveti, létezik-e (pontosabban szükségyszerű-e) kapcsolat a válság és a válságkezelés, illetve a populista erők megerősödése, hatalomba kerülése között. A válasza inkább nemleges, amennyiben a kontextus és az előzmények fontosságát hangsúlyozza. A válság egyfajta kritikus elágazásként nyilván megteremti a lehetőséget egy új politikai kultúra vagy rezsim bebetonozódására, de a tényleges kimenet egy sokváltozós játszma eredője, amelyben a gazdasági kényszerek mellett a politikai döntéseknek is jelentős súlyuk volt. Így különösen az „elíttek elkötelezettsége a korlátozott állam mellett meghatározó abban, hogy a válság sem válik ürüggyé a fékek és ellensúlyok lebontására” (279. o.)

A populizmus elhatárolásában *Győrffy Mudde* [2004] közkeletű definíciójához nyúl, mely szerint a populista vezető a nép képviselőjében hirdeti meg elitellenes politikáját.³ *Szelényi* és *Mihályi* azonban – még korábban – vitathatónak tartja ezt a meghatározást, azon az alapon, hogy ily módon összemosódik *Trump*, *Putyin* és *Orbán* egyfelől, illetve az USA két demokrata párti elnökjelöltje, *Bernie Sanders* és *Elizabeth Warren* másfelől. A szerzők az előbbieket politikájukat egyáltalán nem tartják „népbarátnak”, ami összeköti őket, az a nemzeti radikalizmus (68. o.). Nem elitellenesek, hanem saját elitjük kiépítésén dolgoznak: „az illiberális stratégia csak a vagyionok/jövedelmek újraelosztásával tud működni” (73. o.). Érdemes itt megjegyezni, hogy erre a differenciálódásra *Mudde* is érzékeny volt, ezért is érvel amellett, hogy a populizmus ideológia ugyan, de korántsem olyan teljes ideológia, mint a liberalizmus vagy a konzervativizmus. Nem véletlen, hogy különbséget tesz inkluzív (baloldali) és exkluzív (jobboldali) populizmus között (lásd például *Mudde* és *Rovira Kaltwasser*, 2013).⁴

„Jobb költségvetés, jobb élet!” – indítja tanulmányát *Kovács Árpád*, jelezve, hogy a pénzügyi stabilitás önmagában nem cél, hanem olyan alapfeltétel, amely nélkül a széles értelemben vett, a költségvetésben forintosított társadalmi értékek és érdekek sem teljesíthetők (287. o.). A Költségvetési Tanács elnöke *A magyar költségvetés „európai” szemmel – diagnózis és anamnézis* című írásában áttekinti, hogyan alakult a rendszerváltás utáni Magyarország három évtizedének fiskális politikája. Az

³ *Mudde, Cas* [2004]: *The Populist Zeitgeist. Government and Opposition*, Vol. 39., No. 4., 541–563. o.

⁴ *Mudde, Cas – Cristóbal Rovira Kaltwasser* [2013]: *Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. Government and Opposition*, Vol. 48., No. 2., 147–174. o.

írás fókuszában nem elsősorban a hiány- és államadósságcélok teljesülése – gyakrabban azok elvétése – áll; a szerző sokkal inkább azt vizsgálja, európai perspektívában miképp minősíthető a hazai fiskális politika. A tanulmány világossá teszi, bár értékvalasztás kérdése, hogy ki mit tekint európainak, ám „[i]gy lehet vizsgálni az adott szakterületen az írott és íratlan normákba foglalt, akár a morális értékrend elvont azonosságait és a bennük foglalt sokszínű tartalmat” (289. o.; kiemelés az eredetiben). Nem szokványos elemzést kínál tehát a fejezet, ahogy azt sem rejti véka alá a szerző, hogy az európaiság mibenlétének felfejtése sem ellentmondásmentes. A szociális célok (lásd még jóléti állam), a szolidaritás, a demokratikus jogelvek stb. mind jellemezhetők ugyan európai értékeként, de globalizálódó világunkban egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy kizárólag Európát jellemeznék.

Ráadásul Európán belül is relativizálható ezen értékek helyzete, állapota – emlíkezzünk, *Kovács Árpádhoz* hasonlóan *Andor* is amellett érvelt, hogy nincs egységes (vagy egyféle) szociális Európa; más-más eszközökkel, de *Berend*, *Csaba*, *Halmi* és *Győrffy* pedig azt mutatták meg, hogy többféle „modell” él egymás mellett, európaiként. Ami azonban közös e modellekben, hogy pénzügyi egyensúly nélkül egyikben sincs lehetőség a deklarált vagy implicit módon adott célok megvalósítására. „Ha a pénzügyi stabilitás fennáll, akkor lehetséges valóságosan és érdemben elosztási kérdésekkel, írott és íratlan elvárásokba foglalt, »európai« jelzővel illetett szolgáltatási, jóléti normákkal foglalkozni” (293. o.).

A rendszerváltás idején Magyarország ebben a sokszólamúságban deklaráltan a szociális piacgazdaság modelljét célozta meg, amibe a magyar közvélemény nagyon is beleértette a nyugat-európai jóléti-szociális vívmányok mihamarabbi átvételét, nem sokat foglalkozva annak „anyagi és társadalmi értékrendszeri alátámaszthatóságával” (303. o.). Talán felesleges is itt külön hangsúlyozni: a várakozások messze felülmúlták a lehetőségeket. Ám annál mélyebb nyomot hagyott e feszültség a hazai gazdaságpolitikán. Ha röviden kívánnánk összegezni *Kovács* 1990 és 2010 közötti időszakra koncentráló – egyébként kifejezetten alapos és jól dokumentált – elemzését, akkor azt mondhatnánk, azt a hullámvölgyek és a távlatosságot nélkülöző sodródás jellemezte (még ha bizonyos időszakokban a jó szándék adott volt is). Ő 2006-ot tekinti a kritikus esztendőnek, amikor a hazai költségvetés a legmesszebbre került attól, amit európainak tekinthetünk. Az elmúlt tíz évet értékelve pedig arra a látszólagos ellentmondásra mutat rá, hogy a pénzügyi stabilitás helyreállításával, a gazdasági növekedés és így az elosztható jövedelmek felpörgésével éppen a nemzetinek mondott és illiberálisként elkönyvelt kormányzatnak sikerült a legközelebb

vinnie Magyarország költségvetését az írott (vagy ahogy ő fogalmaz: a publikus) európai normákhoz és szabályokhoz (320–321. o.).

A kötet további két fejezete a külpolitika és külkapcsolatok részhez sorolható. *Herman János Az Európai Unió közös külpolitikája – félúton a szükséges és a lehetséges között* című írása egyszerre tényszerű és provokatív. Egyfelől példásan mutatja be a közös külpolitika fejlődését, annak meglendüléseit és visszabilenéseit, másfelől olyan politikailag érzékeny témák sorát emeli be az elemzésbe, amelyek szinte bekezdésről bekezdésre állásfoglalásra készítetik az olvasót. „Vajon van-e, lehet-e és egyáltalán: legyen-e az Európai Uniónak egységes külpolitikája?” (231. o.) – üti meg az alaphangot. Nem titkolja, hogy ő mit szeretne: igen, legyen. De azt sem, hogy ami van, az nem elég, és ahogyan van, az nem megfelelő. Ami különösen érdekessé teszi a tanulmányt, az nem egyszerűen ezen érzések és vélemények pontos artikulálása, inkább a folyamatok plasztikus és árnyalt felfestése, amelyben kibomlik, hogy mitől válhatott az EU normatív hatalommá a mi rendszer-váltásunktól sem függetlenül, és aztán miként erodálódott ez a pozíció a globális válság és az annak örvén fellépő egyéb események eredőjeként. Márpedig ez a változás valami egyebet is jelöl: míg korábban az unió és tagállamai valóban proaktív módon léphettek fel szűk és távolabbi szomszédságukban, illetve a világpolitika porondján, mostanra ez a felállás drámaian megváltozott. A kormányközi jellegét megtartó külpolitika ebben az új helyzetben lépéshátrányba kerül(t), mivel az előállott kihívásokra képtelen gyorsan és hatékonyan reagálni. „Az elénk táruló, 21. századi képlet meglehetősen egyszerű: az Európai Unió vagy stratégiai autonómiával bír, valódi nagyhatalom lesz, vagy kockáztatja, hogy kiszolgáltatottá válik, tagállamaival egyetemben” (234. o.).

Herman a magyar külpolitikáról, illetve uniós szerepvállalásról is sarkosan fogalmaz. *A Jeszenszky* által már kritizált a „szabad Kelet a jövő” (259. o.) lózungját olyan politikai-ideológiai agendának tekinti, aminek nem sok köze van a hirdetett üzleti érdekekhez. Arra figyelmeztet: Magyarországnak addig van és lehet súlya, ameddig az Európai Unió belül van. Ha viszont (és ameddig) belül van, célszerű volna ahhoz illően viselkednie.

Elemi erővel bukkan felszínre a brexit kérdése is a kötet több szerzőjénél. *Berend* a populizmus pusztításának sorába illeszti a britek „csődpolitikáját” (21. o.), *Csaba* ugyanakkor azt hangsúlyozza, nem volna szabad, hogy a brit „nem” visszavesse a többi 27 tagállam integrációját: „a brexittel sem állt elő új helyzet” (42. o.; kiemelés az eredetiben). *Jeszenszky* ennek megfelelően nyugtázza is, hogy ragályról még

szó nincsen (49. o.). *Losoncz Miklós Az EU-ból való brit kilépés néhány tanulsága* című írásában igyekszik távolságtartó és kiegyensúlyozott értékelést kínálni, nem tagadva, hogy a bent jobb alternatíva, mint a kint.

A szerző a brexitről önálló kötetet is jegyez (*Losoncz, 2017*), és mint vallja, e tanulmány annak folytatása (323. o.).⁵ Az írás a kilépés eddigi tapasztalatainak, általánosítható tanulságainak tudományos igényű összegzése. Mint megállapítja, a parlamenti választások és a népszavazások kimenetelének megjósolása az utóbbi időszakban rendkívül bizonytalanra vált, aminek nem kis részben a hagyományos pártrendszerek és pártpolitika felbomlása, átalakulása az oka. Így a brexitről tartott szavazás kimenetelét sem lehetett biztosra venni. Ennél is nagyobb hibának bizonyult, hogy *David Cameronnak* és kormányának nem volt B-terve, azaz teljességgel felkészületlenül érte őket a nemek győzelme (327. o.). Mindemellett növelte a belső megosztottságot, helyzetbe hozta az unióellenes, szélsőséges erőket és mozgalmakat (328. o.). *Losoncz* bizakodóan állapítja meg, hogy a brit választási és parlamentáris rendszer olyannyira sajátos és egyedi vonásokkal bír, hogy „ugyanilyen helyzet más tagállamokban való létrejöttének nem nagy a valószínűsége” (335. o.).

Kifejezetten plasztikusan ragadja meg a brexit lényegi dilemmáját (pontosabban trilemmáját) a szerző azzal a lehetetlenségi tétellel is, ami abból származik, hogy az Egyesült Királyság három, egymással össze nem egyeztethető célt kíván követni a jövőben: (1) fenntartani területi egységét, (2) garantálni az ír és észak-ír határ átjárhatóságát, (3) megőrizni kereskedelempolitikai autonómiáját. Ha az első kettőt kívánja megcélolni, akkor kénytelen lesz feladni a kilépést pártolók egyik legfontosabb célját, a kereskedelempolitika autonómiáját. Ha viszont az autonómiát és a nemzeti/területi egységet választja, azzal nehéz helyzetbe hozza az megosztott Ír-sziget lakosságát. A legfurcsább kimenetet pedig a (2) és (3) célok fenntartása eredményezné, hiszen Észak-Írország a vámunió része maradna, vámhatárt képezve Észak-Írország és Nagy-Britannia között. A helyzetet bonyolítja, hogy Skócia könnyen hasonló lépéseket tervezhet a jövőben. E vita világos artikulációját egyáltalán nem segíti, hogy sokan szuverenitási kérdésnek tekintik a lehetetlen hármasság feloldását, miközben az Egyesült Királyság EU-tagként is nyilvánvalóan szuverén állam volt, legfeljebb ellenőrzési jogai szűkültek korábban a tagsággal (339. o.).

És hogy a britek kiválása miként érinti az Európai Uniót? *Losoncz Miklós Csaba Lászlóhoz* hasonlóan azon a nézeten van, hogy a jelentős költséggel megvalósuló kiválás mind politikai, mind gazdasági értelemben gyengíti az EU-t. Egyben új le-

⁵ *Losoncz Miklós* [2017]: *Az Egyesült Királyság kilépése az EU-ból és az európai integráció. Prosperitas monográfiák*, Budapesti Gazdasági Egyetem.

hetőséget is kínál azáltal, hogy a renitens, a rendre a kívülállás pártján álló britek nélkül a jövőben talán egyszerűbb lesz mélyíteni az integrációt. Egyetértően hozzátehetjük: így legyen!

*

A recenziós utószava

A tudományos pályán egyre kevésbé értékelik a könyveket, a könyvfejezeteket; a teljesítményértékelések és az arra alapozott bérezés és előrejutás azon alapulnak, hogy mely folyóiratokban sikerül egy-egy tanulmányt elhelyezni. Nem azon kívánok búsongani, hogy így alakult, hiszen erről mi magunk, kutatók is tehetünk. Inkább azt szeretném kiemelni, ünnepelve a *Kovács Lajos Péter* gondos és értő szerkesztésében megjelent kötetet, hogy minden nehézség ellenére születnek még könyvek. Vannak kiadók és vannak szerzők, akik pénzt, energiát nem kímélve hajlandók egy nagy és nem triviális témát több oldalról, hol kritikusan, hol kevésbé kritikusan körbejárni, bemutatni. Nekik köszönhetően mi, olvasók is árnyaltabban alkothatunk véleményt az adott témáról, és közvetíthetjük mindazok felé, akiket elérünk, legyen egyetemi diák vagy közpolitikát formáló döntéshozó. Hogy aztán ez a minimum-e, vagy éppenséggel a legtöbb, amit ma, idehaza, felelős kutatóként megtehetünk, azt ki-ki döntse el maga.

Benczes István